

ВПЛИВ ЄВРЕЙСЬКИХ ТА ІСЛАМСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ
РУХІВ НА РОЗВИТОК АРАБО-ІЗРАЇЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН:
МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ДІАЛОГ

У довготривалому арабо-ізраїльському конфлікті важливу роль відіграють релігійні рухи. Як носії найбільш консервативних засад власних цивілізацій, вони декларують відданість цінностям минулого, які, на перший погляд, унеможливають досягнення компромісу. Проте факти свідчать про наявність у релігійних громадах конфліктуючих сторін потужних угруповань, діяльність яких сприяє конструктивній співпраці обох цивілізацій та досягненню тривалого миру між ними.

Ключові слова: юдаїзм, іслам, конфлікт, співпраця.

Turov I. The influence of Jewish and Islamic religious movements on the development of Israeli-Arab relations: intercivilization dialogue. Religious movements play important role in the long Arab-Israeli conflict. As a bearers of the main conservative foundations of their civilization they declare loyalty to the values of the past, which seemingly make compromise impossible. However, as a matter of fact, part of religious powerful groups support activities for constructive cooperation between the two civilizations and getting peace agreement between them.

Key words: Judaism, Islam, conflict, cooperation.

Одним з форматів співіснування цивілізацій є тривалі конфлікти, що супроводжуються військовими зіткненнями. На превеликий жаль, у наші дні зазначений спосіб стосунків не відійшов у минуле. Серед найхарактерніших прикладів такого стану справ є арабо-ізраїльський конфлікт. Він триває з перших

Туров Ігор Вікторович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

днів створення єврейської держави у 1948 році. Численні війни, якими він супроводжується, завершуються домовленостями про припинення вогню, але переважно мирних угод досягти не вдається. Міжцивілізаційний характер згаданого протистояння визначається такими чинниками :

1. Сучасна політична та культурна спільнота Заходу усвідомлює себе як іудео-християнську цивілізацію, що підтверджується численними публікаціями та публічними виступами громадських діячів усіх рівнів. 2. Більшість населення Ізраїлю становлять вихідці з країн Європи і США або їхні нащадки. Відповідно, єврейська громада Ізраїлю як за своїм світоглядом, так і за усіма напрямками політичної і культурної діяльності належить до цивілізації, відмінної від своїх арабських сусідів.

Країни Євросоюзу разом зі Сполученими Штатами Америки багато років докладають чималих зусиль для розв'язання арабо-ізраїльського конфлікту. Варто зазначити також, що останніми роками нестабільність Близького Сходу дедалі більше загрожує нормальному існуванню Європи. Це насамперед окреслюється такими проблемами, як критичне збільшення потоку біженців з арабських країн та відчутне зростання кількості терактів, скоєних ісламськими організаціями. Зазначений стан справ свідчить про актуальність подальших наукових досліджень шляхів подолання близькосхідної кризи.

Однією з найважливіших складових зазначеної проблеми є аналіз впливу релігійних рухів на сучасні арабо-ізраїльські відносини. Важливість ця визначається насамперед тим, що в обох таборах конфлікту прибічники релігійного способу життя створюють значний за численністю та впливом на політичне життя сегмент суспільства. При цьому є серйозні підстави припускати, що саме спільноти віруючих мають бути осередком найбільш непримиренних позицій у конфлікті. Справа полягає у тому, що як для юдейського, так і ісламського духовенства терени Ізраїлю є осередком святих місць, що в ідеалі мають бути у власності послідовників істинного віровчення. Влада невірних над ними може бути хіба що тимчасовим явищем. Для світських політиків питання про спірні території є предметом домовленостей та оборудок. Для прибічників традиційних вірувань це абсолютно

неприпустимо. Вони цілковито віддані консервативним засадам власних цивілізацій, що походять з давніх-давен. Наслідки цивілізаційних вибухів, які відбулися багато віків тому, найкраще збереглися саме в колах ортодоксальних віруючих.

Підстави очікувати найбільших складнощів саме з боку релігійних угруповань конфліктуючих сторін випливають з авторитетної теорії Гантінгтона. Згідно з нею західний світ та ісламська цивілізація приречені на протистояння внаслідок суттєвих культурних відмінностей і різних поглядів на своє історичне минуле та майбутнє. Вказані розбіжності сьогодення значною мірою визначаються релігійним чинником, який розділив дві великі цивілізації у минулому [10, с. 326–343]. Ізраїль, поза сумнівом, знаходиться на передній лінії зазначеного протистояння. А наведені Гантінгтоном аргументи, з огляду на ці причини, більш за все підходять для визначення політичної активності спільнот віруючих.

Проте теоретичні припущення, якими б переконливими вони не здавалися, мають бути перевірені на відповідність фактичному стану справ у кожному конкретному випадку. Потрібно зробити це і в межах окресленої нами проблематики. Задля з'ясування цього питання слід розглянути кожну з означених сторін конфлікту.

Якщо звернутися до позиції прибічників ісламського табору, то тут, поза сумнівом, неважко зібрати велику кількість фактів, які свідчать про їхню непримиренну ворожнечу з єврейською державою. Тоді як світський Єгипет і досить помірковано релігійна Йорданія знайшли можливість укласти мир з Ізраїлем, жодна з держав, де влада контролюється спільнотою віруючих, цього не зробила. Ісламська Республіка Іран невпинно закликає до руйнації єврейської держави. Таку саму позицію протягом більше ніж півстоліття займало Королівство Саудівської Аравії, держава, законодавство якої ґрунтується на ісламському праві (шаріаті), а всі урядові рішення ухвалюються лише після консультації з релігійними авторитетами (улемами). На додаток треба зазначити, що хоча у королівстві Саудів мають право жити представники інших конфесій, євреям забороняється навіть тимчасове перебування. Це стосується також осіб, які мають ізраїльські візи. Найбільш впливові і численні релігійні спільноти мусульман Близького Сходу, такі як «Брати мусульмани», «Аль-Каїда»,

«Ісламська держава» (ІДІЛ) та багато інших, вважають боротьбу за знищення Ізраїлю однією з провідних засад своєї діяльності. Говорячи про такого штибу явища сучасного політичного життя Близького Сходу, неможливо оминати увагою рух ХАМАС. Він був заснований з дозволу ізраїльського уряду як ісламська організація, що опікується питаннями просвіти та матеріальної допомоги. Керівництво єврейської держави вбачало в новоствореному релігійному русі противагу світській організації ФАТХ, очолювані Ясіром Арафатом, і сподівалося з її допомогою послабити рух палестинського спротиву. Проте неврахування вестернізованими політиками реалій Близького Сходу мало для Ізраїлю дуже плачевні наслідки.

Починаючи з 1987 р., коли ХАМАС достатньо зміцнився, він перетворився в осередок найбільш непримиренної боротьби арабів проти єврейської держави, що частіше за інші палестинські організації вдається до таких засобів, як теракти та ракетні обстріли [12]. Якщо з Арафатом вдалося підписати мир у 1994 р., то очільники ХАМАСу принципово проти будь-яких угод з Ізраїлем, окрім домовленостей про тимчасове припинення вогню, хоча останнє, в принципі, може бути достатньо тривалим. Духовний лідер ХАМАСу шейх Ахмад Ясин у 1987 р. висунув гасла: «Будь-якого єврея можна вважати військовим поселенцем, і наш обов'язок убити його» та «Визволення всієї Палестини від моря до Йордану – наша стратегічна мета, і не існує мети більш святої та важливіої» [9]. Наступники шейха сумлінно продовжують ту саму політику.

Факти, подібні наведеним раніше, можна примножувати, але при цьому слід визнати, що вони віддзеркалюють наявний стан справ далеко не повною мірою. Існує чимало прикладів громадсько-політичної активності прибічників ісламу діаметрально протилежної спрямованості. По-перше, йдеться про тих послідовників пророка Мухаммада, які мешкають у країнах Заходу і дотримуються ліберальних поглядів. Яскравим прикладом цього є заява мусульманського теолога професора університету Сан-Дієго Халиля Мохаммеда, що згідно з Кораном земля, на якій розташована держава Ізраїль, належить єврейському народу. Професор, зокрема, зазначив: «Тільки визнавши Ізраїль за власною іні-

ціативною, мусульмани виконають припис своєї священної книги – Корану. Отримавши гарантії власної безпеки, Ізраїль сяде за стіл переговорів, і хоча окремі спалахи напруги є можливими, мирне існування стане нормою» [4]. Лояльність щодо єврейської держави виявляють також деякі етнічні групи мусульман, які усвідомлюють свою цивілізаційну відмінність від арабської спільноти і, відповідно, не очікують змін на краще у разі поразки Ізраїлю. Так, у 2006 р. було створено громадську організацію «Татари за Ізраїль», яка проголосила головними напрямками своєї діяльності боротьбу з антисемітизмом та ісламським фундаменталізмом. За деякими оцінками, в єврейській державі проживає 15 тисяч татар [5; 7]. Подібно лояльною до Ізраїлю є чеченська громада нащадків вояків Османської імперії, яка налічує близько 6000 людей [3].

Наявність у мусульманському середовищі угруповань, які відкидають ідею необхідності вести боротьбу проти єврейської держави, звичайно доводить відсутність єдності в сучасній ісламській цивілізації щодо зазначеної політичної стратегії. Але очевидно також, що згадані спільноти, за сьогоdnішніх умов, не в змозі відчутним чином вплинути на перебіг близькосхідного конфлікту. Проте поряд з ними існують інші, які мають такі можливості, а останнім часом також і бажання встановити конструктивну співпрацю з Ізраїлем. Ідеться насамперед про Саудівську Аравію. З 1948 р. по 2002 р. ця країна відіграла одну з провідних ролей у арабо-ізраїльському протистоянні і відмовлялася визнавати правомірність існування єврейської держави. Але 2002 р. саме Королівство Саудівської Аравії висунуло мирну ініціативу, згідно з якою ліга арабських країн визнає Ізраїль за умови його повернення до кордонів 1967 р. [2]. До такого кроку саудитів підштовхувала низка політичних чинників: тиск з боку США, протистояння з Іраном та Іраком і деяких інших. Наступний зсув у ставленні Королівства до єврейської держави відбувся внаслідок вибуху в останні роки великої релігійної війни між сунітами та шиїтами на Близькому Сході. Головними театрами її стали Сирія, Ірак та Ємен. Залученість у цей новий складний і довготривалий конфлікт стала для Саудівської Аравії важливим чинником на користь

припинення або суттєвого пом'якшення іншого. Тому під час бойової операції проти палестинців у Газі серпня 2014 р. Саудівська Аравія на рівні співпраці розвідок фактично підтримала Ізраїль [19]. Згідно з повідомленнями преси, не підтвердженими офіційно, Саудівська Аравія у співпраці з Ізраїлем розпочала будівництво власного підприємства з виробництва військових безпілотних літальних апаратів [13]. Поряд з прихованою співпрацею набирає обертів і відкрита. Наприкінці липня 2016 р. єврейську державу відвідала саудівська делегація, очолена генералом у відставці Анваром Ешкі. До складу делегації входили саудівські бізнесмени і представники академічних кіл. Метою візиту було просування арабської мирної ініціативи [2]. Отже, традиційна внутрішньоцивілізаційна ворожнеча двох провідних угруповань мусульман виявилася для саудитів більш небезпечною, ніж протистояння з потужним осередком іншої – єврейської цивілізації. Релігійний чинник у новій політичній ситуації перетворився на силу, здатну привести застарілий арабо-ізраїльський конфлікт до мирного розв'язання.

Якщо звернутися до ситуації, яка панує в середовищі єврейських релігійних рухів, то вона виявляється подібною до тієї, з якою ми мали справу раніше. З одного боку, тут наявна низка угруповань, які займають непримиренну позицію щодо створення палестинської держави на теренах між Середземним морем та річкою Йордан. Саме такої доктрини дотримується численний рух релігійних сіоністів. Їхні переконання ґрунтуються на одному з найважливіших приписів Тори, згідно з яким євреї мають заселити святу землю у вказаних географічних межах. На відміну від багатьох інших течій юдаїзму, прибічники релігійного сіонізму вчать, що зазначена заповідь є, по суті, необхідною умовою початку месіанської ери, тому її треба виконати якомога швидше. Досягнення вказаної мети є головною цінністю, для досягнення якої віруючі мають бути лояльними навіть до світської держави, у тому разі, якщо вона рухається у правильному напрямі. Проживання іновірців в Ізраїлі допускається за умови, що свята земля суцільно належить єврейському народу, а всі інші лише мають право на її використання. Передача хоча б малого клаптика

цієї землі іншим державам є великим злочином проти істинної віри, який відтерміновує обіцяне пророками благоденство [18, с. 79–145]. Поряд з табором релігійних сіоністів численною у сучасному Ізраїлі та країнах єврейської діаспори є спільнота захисників традицій минулих століть, яка зветься харедами (богобоязними). Хареди вважають, що створення світської держави є злочином, оскільки добропорядним євреям треба очікувати царства справедливості, яке буде побудоване посланцем Господа Месією. Жодна інша державність не припустима. В очікуванні визволителя треба боронити самоврядування релігійних громад і не прагнути більшого. Єдиний чинник, який може змінити таку політику, це докази наближення приходу Месії. Керуючись вказаною логікою, впливовий хасидський рух ХаБаД, послідовники якого вірять, що обіцяне пророками визволення настане дуже скоро, веде жорстку боротьбу проти будь-яких поступок арабам теренів святої землі, незважаючи на свою нелояльність сучасній єврейській державі [18, с. 202]. Але переважна більшість харедів вважає, що час ще не настав. Відповідно, треба жити з іншими народами у мирі, уникаючи будь-яких територіальних суперечок. Звідси випливає, що конфлікт, який існує з мусульманською спільнотою, є невинуватим і його треба якомога швидше залагодити. Одним з головних творців цієї ідеології юдейських ортодоксів нового часу був фундатор угруповання сатмарських хасидів р. Йоель Тейтельбаум (1887–1979). Згідно з його вченням, замість проголошення власної держави, єврейські громади святої землі мали б домовитися про захист своїх прав з Організацією Об'єднаних Націй. «Усі біди, і війни, і жахи, які впали на Ізраїль у тих краях, сталися виключно з причини існування цієї держави. Якби відмовилися від неї, безумовно не було б там воєн і бід. Об'єднані нації встановили б там порядок, щоб не була убита жодна людина з Ізраїлю. Тому вони (сіоністи) стали причиною воєн та лиха, а не порятунку» [20, с. 10]. Розмірковуючи подібним чином, р. Йоель Тейтельбаум спирається на згаданий вище талмудичний переказ. Згідно з давнім договором зі Всевишнім народи світу зобов'язані піклуватися про безпеку євреїв, якщо ті поведуться належним чином. У той же час його позиція відповідає

поглядам багатьох сучасних політиків і громадських діячів на близькосхідний конфлікт. Усі проблеми могли б бути розв'язані завдяки посередництву ООН. Війна, згідно з поглядами сатмарського ребе, є неприпустимою навіть з патріотичного погляду, бо може завершитися поразкою власного народу і стати для нього великою трагедією. Лише люди, в душах яких панує зло, можуть прагнути військового конфлікту. «Велика була небезпека, і ніхто не міг знати, як обернеться справа на війні. Тому багато з них боялися і говорили, що не слід іти на війну. Однак шлях нечестивих, що узяли гору, був такий, що примара сумнівної перемоги варта більшого в їхніх очах і пригнічує страх знищення, яке може статися. І скільки діянь вони вчинили таким чином, що занести життя їх і життя всього Ізраїлю в ім'я сумнівного здобуття почесностей і слави завдяки сумнівним перемогам» [20, с. 90]. Такого роду вислови численні в повчаннях р. Йоеля Тейтельбаума. Він також рішуче відкидає думку про те, що перемога нечисленних євреїв над великою кількістю арабів відбулася внаслідок божественного чуда. «Про сутність цієї війни вже писав я, що не було там чуда взагалі, але велике везіння, яке ми часто спостерігаємо в буденному житті, коли багаті люди домагаються успіху і їм вдається заробити більш, ніж звичайно. Не спаде ж на думку з такої нагоди говорити, що це диво. Це надлишкове везіння, що відбулося через природні причини» [20, с. 186]. Повчання сатмарського ребе справляють великий вплив на сучасну ортодоксальну громаду Ізраїлю. Завдяки йому чимало поважних рабинів закликають до припинення військового протистояння та укладення миру з арабськими сусідами. Найзаповзятіше цю діяльність веде рух «Нетурей карта» (досл. Охоронці міста) [17, с. 73], створений послідовником р. Йоеля Тейтельбаума р. Амрамом Блоєм. Він об'єднує ортодоксів різних напрямів, які дотримуються спільної позиції в арабо-ізраїльському конфлікті. Рішуче стаючи на захист палестинців від утисків з боку правлячих кіл Ізраїлю, р. Блой зазначає: «Знову і знову, як ревізіоністи, так і соціалісти, перші відкрито, а другі – під маскою оманливої риторики, прагнуть виселення палестинського народу з його країни. Вони вже вигнали тисячі людей з їхніх будинків,

позбавивши їх права на повернення або хоча б на мінімальну компенсацію ... Ця агресія призвела регіон до порочного кола кровопролиття» [14, с. 2–3]. Далі він пише: «Вони вчинили безвідповідально, поширивши свою владу на ту частину святої землі, яка була заселена арабами, тим самим втягнувши увесь арабський світ у конфлікт з єврейською громадою» [14, с. 2]. Якщо р. Йоель Тейтельбаум обмежується пропозицією відмовитися від усіх захоплених територій, то лідер «Нетурей карта» висуває проект створення поліетнічної держави, яка має привести до загального примирення. «Якби у сіоністів було хоч на йоту [більше] здорового глузду ... вони запропонували б арабським державам утворити спільну конфедерацію, яка прийняла б палестинців, дозволяючи їм знайти права. Потрібно укласти мир, поки ти сильний. Тепер вони [сіоністи] в силі. Але вони не зроблять цього, оскільки горді і не готові піти ні на найменші поступки. Вони скоріше віддадуть перевагу поставити життя мільйонів євреїв на карту, ніж погодяться, щоб президентом такої конфедерації став араб» [15, с. 234].

Такий проект розв'язання близькосхідного конфлікту був запропонований р. Блоєм через кілька місяців після завершення шестиденної війни 1967 р. [6, с. 262]. Заслужує на увагу той факт, що в травні 2015 р. він був підтриманий відомим ізраїльським політиком, одним з головних авторів та ідеологів мирної угоди з палестинцями в Осло Йосі Бейлінім. В опублікованій у «Нью-Йорк Таймс» статті він пише: «Ми знаємо, що мирна угода необхідна задля забезпечення майбутнього Ізраїлю, але повинні заново обміркувати кінцеву мету. Я повертаюся до ідеї ізраїльсько-палестинської конфедерації як заміни класичної схеми двох держав для двох народів. Визнаючи, що два народи живуть у занадто тісному сусідстві і не можуть бути повністю розділені, ми повинні спонукати обидві сторони піти на історичні поступки один одному ... Сьогодні здається очевидним, що недосяжна постійна угода на базі повного поділу, поки немає згоди з питань безпеки та присутності поселенців на Західному березі Йордану. Однак конфедерація видається мені дуже перспективною ідеєю» [16]. Дружина р. Амрама Рут Блой

ззначала , що між євреями та арабами існує духовна, тобто, висловлюючись сучасною мовою, цивілізаційна близькість, унаслідок якої обидві спільноти мали б співіснувати у мирі та злагоді. Лише хибна сіоністська політика призвела до зворотного стану речей. «Справжній єврей і араб мають між собою багато спільного. Тому їм легко зрозуміти один одного. Вони обидва – східні люди, обидва сприйнятливі до духовності. Сіоністи ж втратили свою споконвічну єврейську самосвідомість, вони стали західниками, матеріалістами. Саме тому їм не вдається зрозуміти арабів» [15, с. 276–277].

Якщо засновники руху «Нетурей карта» були активними здебільшого у розробці ідеології необхідності припинення арабо-ізраїльського конфлікту, то наступне покоління лідерів руху стало вдаватися до рішучих практичних дій. Один з продовжувачів справи р. Блоя р. Моше Гірш (1930–2010) став широко відомим завдяки тому, що був радником Ясіра Арафата і удостоєний права називатися міністром з єврейських справ в уряді Палестинської національної автономії [8]. Після смерті Я. Арафата він налагодив співпрацю з урядом, сформованим організацією ХАМАС у Гази. Це породило численні скандали, оскільки уряд Ізраїлю і західних країн вважали ХАМАС терористичною організацією. Тим не менш, ця діяльність сприяла зміцненню зв'язків прихильників р. Гірша з європейськими політиками, які підтримували палестинський опір. Так, наприклад, у 2009 р. активісти «Нетурей карта» супроводжували гуманітарну автоколонну «Лінія життя-2», організовану для допомоги жителям сектору Гази британським парламентарієм Джорджем Геллоуеєм. Глава створеного організацією ХАМАС уряду Ісмаїл Ханійя, коментуючи допомогу, надану йому «Нетурей карта», сказав: «Ми вважаємо вас героями – ви відкриваєте світові очі на блокаду Гази» [8]. Продовжувачі справи р. Блоя активно розвивають відносини також і з шиїтським Іраном. У грудні 2006 р. п'ять рабинів з руху «Нетурей карта» – Давид Вайс, Пінхас і Давид Фельдмани з Нью-Йорка, Аарон Коен і Еліезер Хукхайзер з Лондона – відвідали Іран. Вони зустрілися зі студентами, представниками уряду та єврейської громади, а також відвідали синагоги. Іранські ЗМІ широко висвітлювали цей 10-

денний візит. На знак особливої прихильності до рабинів з «Нетурей карта» влада Ірану дозволила їм ввезти до країни суботне вино і кошерну їжу і влаштувала для них політ у бізнес-класі. Виступаючи перед студентами в Тегерані, гості всіляко підкреслювали різницю між іудаїзмом і сіонізмом. Представники «Нетурей карта» удостоїлися аудієнції у президента Ірану Махмуда Ахмадінеджада. Рабини брали участь також у конференції духовних лідерів Ірану, де зустрілися з колишнім президентом країни Мохаммедом Хатамі [1]. Цей візит до країни, керівництво якої не приховує свого бажання винищення Ізраїлю, викликав обурення навіть у ортодоксальних релігійних колах, нелояльних до світської єврейської держави [11]. Попри всю ненависть до сіонізму переважна більшість представників згаданої спільноти поділяє погляди сатмарського ребе, який часто молився за те, щоб держава Ізраїль зникла, але жоден єврей при цьому не постраждав [6, с. 274]. Дії лідерів руху, поза сумнівом, слід визнати такими, що свідомо провокують внутрішньоцивілізаційний конфлікт. Але, з іншого боку, вони є яскравим прикладом того, як представники найбільш ортодоксальних за своїми поглядами релігійних спільнот, що перебувають у стані жорсткого протистояння, здатні налагоджувати між собою діалог та плідну співпрацю.

Підсумовуючи все сказане вище, ми маємо дійти висновку, що у політичному просторі арабо-ізраїльських відносин діяльність релігійних рухів є багатовекторною. Згадані спільноти жодним чином не можна визнавати тими суспільними силами, які цілковито скеровані на підтримку та розвиток тривалого конфлікту. Наведені факти спростовують теорію Гантінгтона щодо війни цивілізацій. Саме об'єднання віруючих найбільш послідовно акумулюють у собі культурно-світоглядні особливості власної цивілізації. Але вони в той самий час є носіями різноманітних стратегій співпраці з представниками інших релігій. Тенденції на відокремлення або, навпаки, на розвиток діалогу змінюють у вказаному середовищі одна одну залежно від обставин. Як впливи сучасного світу, так і відданість консервативним цінностям притаманні релігійним рухам, весь час створюють умови для руху у взаємно-зворотних напрямках. Модернізація збільшує градус

толерантності і в той самий час посилює переконаність у правоті сучасного непримиренного націоналізму, про що красномовно свідчить позиція руху релігійних сіоністів. Цивілізаційні вибухи далекого минулого усе ще впливають на сьогоднішній день і не дають забути стару ворожнечу. Але поряд з цим вони підживлюють перевірені віками стратегії мирного співіснування. Це дає можливість юдейським ортодоксам бачити у мусульманах безпечних сусідів, а саудівським шейхам шукати підтримку Ізраїлю у протистоянні з шиїтами.

Насамкінець варто особливо відзначити, що останніми роками події на Близькому Сході стали значно суттєвіше, ніж у попередній період, впливати на ситуацію у Європі загалом і в Україні зокрема. Достатньо буде згадати лише два факти: 1. Великий потік біженців зі згаданого регіону сьогодні становить велику небезпеку єдності країн Заходу, що загрожує збереженню цілісності Євросоюзу і перспективам приєднання до нього нашої держави. 2. Втручання РФ у громадянську війну в Сирії безперечно є чинником, який враховується найбільш впливовими державами сучасного світу у визначенні їхніх позицій стосовно конфлікту на Сході України. Враховуючи згадані обставини та багато інших, політичним лідерам нашої країни потрібно уважніше придивлятися до близькосхідних подій і більш послідовно захищати там власні інтереси. Вказане завдання неможливо виконати без чіткого уявлення про цивілізаційні процеси, які відбуваються у регіоні. Це, в свою чергу, доводить необхідність їх подальших наукових досліджень.

1. Дерфнер Л. Еврейская гвардия Ахмадинежада. URL: <http://newsland.com/news/detail/id/726252/> (дата звернення: 25.06.2011).

2. Израильско-саудовские отношения. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Израильско-саудовские_отношения (дата звернення: 20.10.2016).

3. Израильские чеченцы. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1504738> (дата звернення: 25.01.2010).

4. Исламский теолог «ЗА» Израиль! URL: <http://nashe.orbita.co.il/blogs/-users/sopoxatak/6665> (дата звернення: 28.04.2009).
5. Мартынова В. Татары все еще за Израиль. URI: <http://www.isra.-com/lit-29974.html> (дата звернення: 19.04.2007).
6. Рабкин Я. Еврей против еврея: иудейское сопротивление сионизму: монография. Москва, 2009. 541 с.
7. Татары за Израиль. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Татары_за_Израиль (дата звернення: 27.03.2017).
8. Умер основатель антиссионистской иудейской общины «Нетурей карта». URL: <http://www.islamnews.ru/news-24042.html> (дата звернення: 04.05. 2010).
9. ХАМАС. URL: <http://www.middleeast.org.ua/terorizm/05.htm> (дата звернення: 15.10.2000).
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва, 2003. 603 с.
11. Чарный С. Ортодоксы против Израиля: Кто отрицает Холокост? URL: http://www.religare.ru/2_36442.html (дата звернення: 22.12.2006).
12. Analysis: Hamas history tied to Israel. URL: http://www.upi.-com/Security_Industry/2002/06/18/Analysis-Hamas-history-tied-to-Israel/UPI-82721024445587/ (дата звернення: 06.08. 2002).
13. Are Saudis buying Israeli drones through South Africa? URL: <https://www.rt.com/news/337831-saudis-buy-israeli-drones/> (дата звернення: 31.03. 2016).
14. Blau A. A Call from Jerusalem // The Guardian. 1974. № 1. P. 2–3.
15. Blau R. Les gardiens de la cite: histoire d'une guerre sainte. *Paris*, 1978. 300 sp.
16. Confederation Is the Key to Mideast Peace? URL: http://www.nytimes.com/2015/05/15/opinion/yossi-beilin-a-confederation-for-peace.html?_r=2 (дата звернення: 14.05.2015).
17. Jerusalem Talmud. Hagiga. Jerusalem, 1969. 83 с.
18. Ravitzky A. Messianism, Zionism, and radicalism: monograph. Chicago, 1996. 303 с.
19. Saudi Israeli alliance forged in blood? URL: <http://www.middleeasteye.net/columns/saudi-israeli-alliance-forged-blood-601611381> (дата звернення: 20.06.2014).
20. Teitelbaum J. Al ha-Geulah ve-al ha-thmura. New-York, 1967. 210 p.